

PRZYRODNICZE UWARUNKOWANIA GOSPODAROWANIA NA OBSZARACH CHRONIONYCH POLSKI PŁN.-WSCH.

Artur BOŁTROMIUK

1. Wstęp

Uwarunkowania przyrodnicze występujące na danym terenie stają się stopniowo, obok uwarunkowań ekonomicznych i społecznych, coraz ważniejszym czynnikiem decydującym o możliwościach rozwojowych poszczególnych regionów kraju. Stanowią one bowiem w dużej mierze podstawę lub barierę rozwoju społeczno-gospodarczego. Na omawiane uwarunkowania składają się następujące elementy [4, s. 102]: położenie geograficzne, budowa geologiczna, rzeźba terenu, warunki klimatyczne, zasoby wód powierzchniowych i podziemnych, gleb oraz surowców mineralnych, szata roślinna i świat zwierzęcy, walory krajobrazowe.

Charakterystyczną cechą środowiska przyrodniczego Polski, wynikającą z położenia geograficznego, jest tzw. przejściowość, czyli wzajemne przenikanie wpływów z sąsiednich obszarów. W połączeniu z wysoce różnorodną budową geologiczną i rzeźbą terenu daje to bardzo duże zróżnicowanie pozostałych komponentów środowiska.¹ Przez obszar naszego kraju przebiegają granice występowania wielu gatunków roślin i zwierząt.² W celu zachowania tego naturalnego bogactwa niezwykle istotne jest podejmowanie kompleksowych działań ochronnych, takich jak np. obejmowanie przestrzennymi formami ochrony terenów o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych.

2. Obszary chronione

Powierzchnia obszarów chronionych w Polsce systematycznie wzrasta. W końcu 1997 r. w ramach Krajowego Systemu Obszarów Chronionych (KSOCh) ochronie podlegało 9 322 237 ha gruntów, co stanowi około 30% powierzchni całego kraju – ponad dwukrotnie więcej, niż w roku 1987. Jednakże jeszcze do niedawna Polska w dziedzinie ochrony środowiska w formach przestrzennych pozostawała daleko w tyle za krajami wysoko rozwiniętymi. Na przykład na przełomie lat 70. i 80. powierzchnia parków narodowych zajmowała zaledwie 0,37% terytorium państwa (łącznie z powierzchnią rezerwatów było to 0,61% – stan na koniec 1979 r.), podczas gdy w tym samym czasie powierzchnia parków narodowych wynosiła [8, s. 92]: w USA – 1,24%, w Japonii – 5,35%, Wielkiej Brytanii – 5,82%. W 1990 r. na świecie funkcjonowało 6 940 obszarów chronionych o powierzchni ponad 1 000 ha, które zajmowały około 6,5 mln km², czyli 3,2% ogółu lądów [5, s. 147]. W Polsce w tym samym roku podobny odsetek wynosił już 19,4%. Widać stąd, jak duży postęp w dziedzinie ochrony przyrody i krajobrazu dokonał się w naszym kraju w ciągu minionego dziesięciolecia. Obejmowanie ochroną nowych cennych przyrodniczo obszarów,

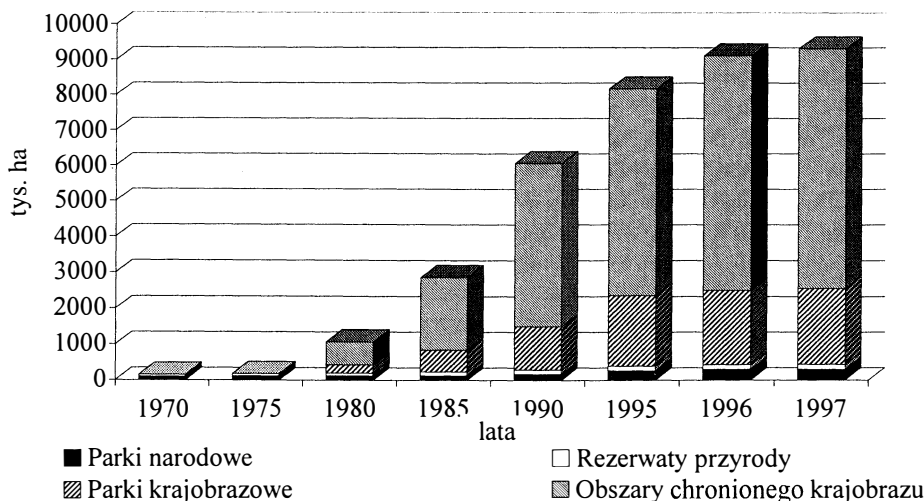
¹ Wyrazem zróżnicowania środowiska przyrodniczego Polski jest podział na 29 jednostek geobotanicznych.

² Granicę swego zasięgu na terenie Polski osiąga 96 gatunków kręgowców lądowych, w tym 30% krajowej fauny ssaków, 16% ptaków, 22% gadów i 28% płazów. Przebiega tu również granica występowania lasów liściastych typu wschodnio- i zachodnioeuropejskiego; granice zasięgów osiągają: jodła, modrzew europejski, dąb bezszypułkowy, klon, jawor, lipa wielkolistna i buk. Ponadto 173 gatunki kręgowców regularnie migrują przez obszar naszego kraju.

w ramach powiększania istniejących lub tworzenia nowych obiektów, jest w dalszym ciągu bardzo istotną częścią działań na rzecz ochrony środowiska, co obrazuje rysunek 1.

RYSUNEK 1

Powierzchnia obszarów chronionych w Polsce w latach 1970-1997

Źródło: Opracowanie własne na podstawie roczników statystycznych GUS z lat: 1971, 1976, 1981, 1986, 1991, 1996, 1997, 1998

Największy przyrost powierzchni chronionych miał miejsce w drugiej połowie lat 80. (lata 1985-1989), kiedy to ochroną w różnych formach objęto 3 064 944 ha. W poprzednim i następnym okresie liczba ta była znacznie mniejsza i przedstawiała się następująco: lata 1980-1984 – około 1 450 000 ha, 1990-1994 – 1 973 693 ha. W ciągu trzech kolejnych lat powierzchnia obszarów chronionych wzrosła o dalsze 1 891 687 ha. Wysoka dynamika przyrostu przestrzeni chronionej wynika ze szczególnie szybkiego zwiększania terytorium obszarów chronionego krajobrazu – z około 600 300 ha w 1979 r. (1,9% powierzchni kraju) do 4 121 291 ha w 1989 r. (13,2%) i 6 757 358 ha w 1997 r. (21,7%).

W latach 90. zauważa się także bardzo duży wzrost liczby i powierzchni parków narodowych. Według stanu na koniec grudnia 1997 r. było ich 22 i zajmowały 305 401 ha, czyli o ponad połowę, bo o 163 993 ha większe terytorium niż 15 tej kategorii obszarów istniejących w 1989 r. W omawianej zbiorowości, skupiającej najcenniejsze w Polsce ekosystemy, znajdują się obiekty o randze europejskiej, a nawet ogólnoswiatowej. Sześć z nich, mianowicie Babiogórski, Białowiecki, Bieszczadzki, Karkonoski, Słowiński i Tatrzański, zostało przez UNESCO uznanych za Światowe Rezerwy Biosfery, cztery – Białowiecki, Biebrzański, Słowiński, Tatrzański – wyróżniono dyplomem Rady Europy, natomiast trzy znalazły się na liście międzynarodowych rezerwatów Konwencji RAMSAR¹, której Polska jest sygnatariuszem. Były to parki: Biebrzański, Słowiński, Tatrzański. Ponadto Białowiecki Park Narodowy został umieszczony na liście Światowego Dziedzictwa Ludzkości. W najbliższych latach przewidywane jest utworzenie trzech kolejnych parków narodowych:

¹ W ramach tej konwencji ochronie podlegają obszary podmokłe stanowiące cenne ostoje fauny, w szczególności ptaków.

Mazurskiego, Jurajskiego i Turnickiego, natomiast w odniesieniu do niektórych już istniejących obiektów tego typu planuje się powiększenie ich powierzchni.

W uzupełnieniu należy dodać, iż 1 204 rezerwy przyrody funkcjonujące obecnie w Polsce zajmują 130 379 ha¹, co stanowi 0,4% obszaru kraju, natomiast 106 parków krajobrazowych – 2 129 099 ha (6,8%).

Przestrzenne rozmieszczenie powierzchni chronionych nie jest równomierne. Na przykład najwięcej parków narodowych utworzono na obszarach górskich Polski południowej (rysunek 2), tam też zlokalizowana jest znaczna liczba rezerwatów przyrody. Znacznie mniejszą powierzchnią chronioną dysponuje południowo-zachodnia część Polski. Dysproporcje te wynikają z jednej strony ze zróżnicowanego stopnia przekształcenia środowiska i różnej wartości przyrodniczej jego zasobów, z drugiej natomiast są odzwierciedleniem aktualnego stanu naukowego rozpoznania walorów środowiskowych poszczególnych regionów.

RYSUNEK 2

Lokalizacja parków narodowych w Polsce (1996 r.)

Uwaga: Numeracja parków narodowych uwzględnia datę ich utworzenia (po 1945 r.).

Źródło: Opracowanie własne

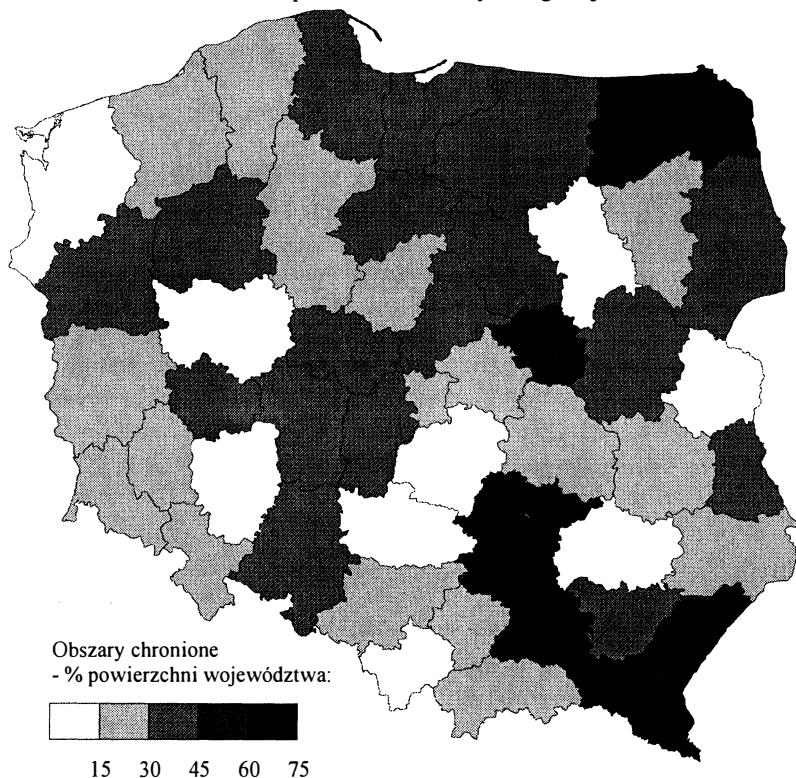
Praktycznie na terenie każdego województwa zlokalizowane jest przynajmniej kilka z omawianych przestrzennych form ochrony krajobrazu (wyjątkiem jest województwo ostrołęckie, gdzie występują jedynie rezerwy przyrody). W 23 województwach po-

¹ Został w ten sposób zrealizowany perspektywiczny program rozwoju sieci rezerwatów, opracowany w 1961 r. przez Z. Czubińskiego, zakładający stworzenie 1137 rezerwatów o łącznej powierzchni 136 332 ha [2].

wierzchnia obszarów chronionych przekracza 30%, w niektórych dochodzi nawet do ponad 50% (województwa: krośnieńskie – 74,2%, kieleckie – 66,9%, suwalskie – 62,2%, tarnowskie – 59,2%, warszawskie – 55,7). Jednakże są i takie województwa, gdzie podobny odsetek wynosi kilka procent, np.: białkopodlaskie – 8,2%, szczecińskie – 8,0%, piotrkowskie – 6,8%, częstochowskie – 6,4%, bądź też jeszcze mniej, jak ma to miejsce w województwie ostrołęckim – zaledwie 0,1% (rysunek 3).

RYSUNEK 3

Powierzchnia obszarów prawnie chronionych wg województw w 1997 r.

Również poszczególne kategorie obszarów chronionych różnią się znacznie między sobą pod względem zajmowanego terytorium. Najmniejszą średnią powierzchnią dysponują rezerваты – 108 ha, następnie: parki narodowe – 13 882 ha, obszary chronionego krajobrazu – 17 238 ha, parki krajobrazowe – 19 533 ha. Ponadto w obrębie każdej z tych kategorii występują bardzo duże dysproporcje. Obok rezerwatów obejmujących setne części hektara (np. rezerwat Brzozowy Grąd w woj. suwalskim) funkcjonują obiekty o powierzchni ponad 5 000 ha (np. rezerwat Stawy Milickie w woj. wrocławskim) [12, s. 25]. Są one zatem ponad dwukrotnie większe niż najmniejszy w Polsce park narodowy – Ojcowski (2 146 ha). Z kolei terytoria parków krajobrazowych zawierają się w przedziale od 1 745 ha (PK Stawki w woj. częstochowskim) do 87 040 ha¹ (PK Dolina Baryczy w woj. wrocławskim i kaliskim). Dostępne dane statystyczne nie pozwalają na dokładne określenie wielkości

¹ W Polsce funkcjonują także trzy zespoły parków krajobrazowych, składające się z kilku tego rodzaju obiektów. Największym z nich jest Zespół Jurajskich Parków Krajobrazowych o powierzchni 115 781 ha (obejmuje 7 parków położonych na terenie województw: częstochowskiego, katowickiego i krakowskiego).

poszczególnych obszarów chronionego krajobrazu. Na istniejące ogromne różnice w zajmowanej powierzchni wskazuje fakt, że w województwie częstochowskim 12 tego rodzaju obiektów zajmowało łącznie 123 ha, podczas gdy w województwie olsztyńskim jeden zwarty obszar chronionego krajobrazu obejmował 416 883 ha gruntów.

3. Środowisko przyrodnicze obszaru funkcjonalnego Zielonych Płuc Polski¹

Liczba i powierzchnia obszarów chronionych jest uzależniona od stanu środowiska na danym terenie, od wielkości terytoriów o zachowanej naturalnej przyrodzie, które należy chronić przed degradacją. Wysoki standard środowiska oraz pragnienie zachowania bogactwa przyrody dla przyszłych pokoleń – właśnie te motywy były przesłankami powstania koncepcji obszaru funkcjonalnego Zielone Płuca Polski (ZPP).

Idea utworzenia ZPP narodziła się w 1983 r. w środowisku działaczy białostockiego oddziału Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego. Podstawowym jej założeniem jest traktowanie północno-wschodniej Polski jako funkcjonalnie zintegrowanego systemu ekologicznego (tzw. ekoregionu), którego rozwój w sferze przyrodniczej, społecznej i gospodarczej musi być rozpatrywany całościowo oraz mieć trwały i zrównoważony charakter [15, s. 4]. Główny cel omawianej koncepcji został sformułowany jako zachowanie naturalnego charakteru obszaru ZPP oraz ochrona jego przyrodniczych walorów przy jednoczesnej aktywizacji gospodarki drogą wszechstronnego i racjonalnego wykorzystywania zasobów środowiskowych [18, s. 7]. Wskazuje się także na konieczność podnoszenia poziomu cywilizacyjnego oraz przeciwdziałanie deformacjom i depresji społecznej. Wśród celów szczegółowych należy wymienić m.in. [15, s. 25]:

- zachowanie zdolności środowiska do samoregulacji;
- zachowanie trwałości użytkowania oraz odnawialności zasobów i walorów przyrodniczych;
- preferowanie proekologicznych form gospodarczego wykorzystywania środowiska;
- kształtowanie proekologicznych postaw społecznych;
- utrzymanie tożsamości kulturowej;
- integrację systemów przyrodniczych i społeczno-gospodarczych w układach międzynarodowych.

Działania na rzecz realizacji idei ZPP doprowadziły do podpisania w 1988 r. porozumienia w tej kwestii przez przedstawicieli władz 5 województw: białostockiego, łomżyńskiego, olsztyńskiego, ostrołęckiego i suwalskiego. W związku z tym, iż zgodnie z zasadami ekorozwoju² wyznaczenie obszaru funkcjonalnego ZPP powinno uwzględniać przede wszystkim kryteria środowiskowe, nie zaś formalnoprawne, ograniczenie się do granic administracyjnych województw uznano za niewystarczające. Podstawowe przesłanki delimitacji ZPP – kryteria przestrzennej struktury funkcjonalnej środowiska opierające się na hierarchicznym systemie zlewni oraz na analizie podstawowych relacji między poszczególnymi systemami przyrodniczymi³ – wskazywały bowiem na konieczności włączenia do omawianego ekoregionu także części terytorium: Ciechanowskiego, Toruńskiego, Elbląskiego i Warszawskiego. Gminy dwóch pierwszych województw weszły w skład ZPP

¹ Dane statystyczne wykorzystane przy charakterystyce obszaru ZPP pochodzą z opracowania [19].

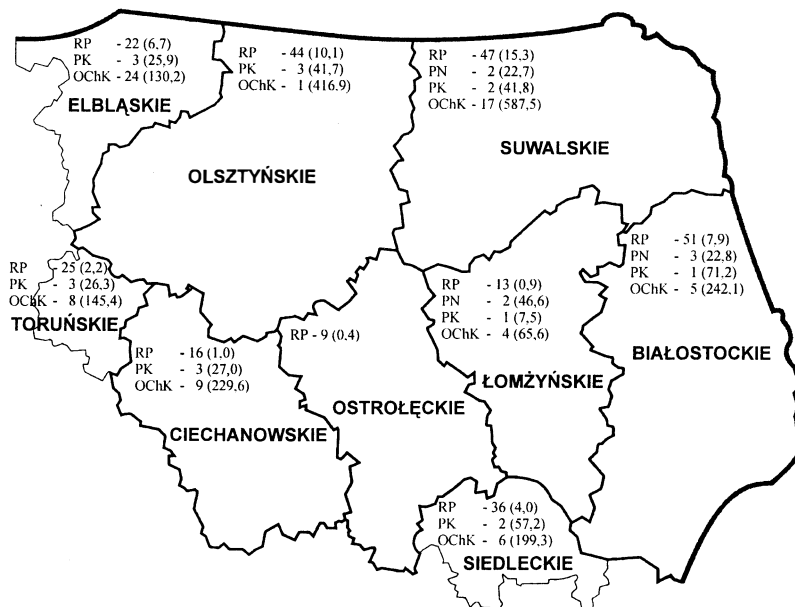
² W świetle założeń i celów koncepcji obszaru funkcjonalnego ZPP należy uznać, że jest ona eksperymentalną próbą wdrożenia do praktyki zasad ekorozwoju.

³ Pomocniczą rolę w wyznaczeniu terytorium ZPP odgrywały kryteria społeczno-kulturowe i gospodarcze.

w 1993 r.¹ Natomiast w odniesieniu do województwa elbląskiego (23 gminy) nastąpiło to 25 marca 1994 r. W rezultacie powstał zwarty obszar stanowiący strukturę przyrodniczo-gospodarczą o względnie jednolitych cechach naturalnych (rysunek 4).

RYSUNEK 4

Obszar funkcjonalny Zielone Płuca Polski (1996 r.)

RP – rezerwy przyrody - liczba (powierzchnia w tys. ha)
 PN – parki narodowe - liczba (powierzchnia w tys. ha)
 PK – parki krajobrazowe - liczba (powierzchnia w tys. ha)
 OChK – obszary chronionego krajobrazu - liczba (powierzchnia w tys. ha)

Źródło: Opracowanie własne

Zielone Płuca Polski w 1996 r. zajmowały powierzchnię 6 075,9 tys. ha, co stanowiło 19,4% terytorium kraju. Obszar ten charakteryzuje się stosunkowo dużym udziałem terenów o wysokich walorach turystycznych. Zlokalizowane jest tu około $\frac{1}{3}$ krajowej powierzchni jezior, 21,4% lasów i gruntów leśnych, a także 27,1% łąk i pastwisk. W użytkowaniu przestrzeni dominują funkcje rolnicza i leśna, przy jednocześnie niskim poziomie urbanizacji, uprzemysłowienia i zainwestowania terenu, co ilustrują następujące wskaźniki: stopień urbanizacji – 52,0% ludności miejskiej wobec 61,9% w kraju, gęstość zaludnienia – 61,2 osób na 1 km² (średnia krajowa – 123,6), odsetek powierzchni terenów trwale zainwestowanych (komunikacyjnych i osiedlowych) – 5,1% (6,4%), udział w przemysłowej produkcji sprzedanej kraju – 4,6%.² Z relatywnie niskim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego omawianego regionu jest związany względnie

¹ Chęć uczestnictwa w realizacji koncepcji ZPP oraz podobieństwo problemów sprawiły, że w granicach ekoregionu w 1993 r. obok 12 gmin Pojezierza Brodnickiego (woj. toruńskie) znalazło się całe województwo ciechanowskie i 18 nadbużańskich gmin województwa siedleckiego.

² Wskaźniki dotyczące terenów trwale zainwestowanych oraz udziału w produkcji przemysłowej zostały obliczone dla 5 województw w całości wchodzących w skład ZPP na podstawie danych z [14].

mały stopień obciążenia środowiska przyrodniczego emisją zanieczyszczeń, wyrażający się niewielkim udziałem wytwarzanych tu odpadów w odniesieniu do kraju, takich jak:

- nieoczyszczone ścieki przemysłowe i komunalne – 2,5%;
- zanieczyszczenia pyłowe z zakładów przemysłowych – 4,3%;
- zanieczyszczenia gazowe (bez CO₂) z zakładów przemysłowych – 3,5%;
- nagromadzone odpady przemysłowe uciążliwe dla środowiska – 0,7%.

Duża różnorodność geomorfologiczna i krajobrazowa oraz niski poziom antropopresji są m.in. przyczynami, iż środowisko ZPP wyróżnia się na tle kraju bogactwem gatunkowym i ekosystemowym. Można tu spotkać naturalne ostoje bobrów, żubrów, wilków, około 250 gatunków ptaków¹, a także większość chronionych w Polsce gatunków roślin. Na omawianym obszarze znajdują się dobrze zachowane doliny rzek nizinnych z unikatowymi kompleksami terenów podmokłych, w tym największy w Europie Środkowej zespół torfowisk – Kotlina Biebrzańska. Cechą charakterystyczną jest także występowanie zwartych kompleksów leśnych (puszcze: biała, białowiecka, borecka, knyszyńska, kurpiowska, nidzka, piska, romnicka).

Zachowaniu wysokich wartości przyrodniczych ZPP sprzyja obejmowanie poszczególnych terenów przestrzennymi formami ochrony. Odsetek zlokalizowanych w 1996 r. w tym regionie powierzchni chronionych, wchodzących w skład KSOCh, o ponad 11% przewyższał średnią krajową – zajmowały one 2 455 899 ha, co stanowiło 26,8% ogółu obszarów chronionych w Polsce (tabela 1). W strukturze chronionych terytoriów dominowały, podobnie jak w kraju, obszary chronionego krajobrazu – 82,1%, a także parki krajobrazowe – 12,2%.

TABELA 1

Obszary chronione w Polsce i w regionie ZPP (1996 r.)

Wyszczególnienie	Polska			Zielone Płuca Polski		
	liczba	powierzchnia		liczba	powierzchnia	
		tys. ha	%		tys. ha	%
Parki narodowe	22	301,1	0,96	4	92,2	1,52
Rezerwy przyrody	1 183	128,0	0,41	263	48,5	0,80
Parki krajobrazowe	106	2 136,5	6,83	14	298,6	4,91
Obszary chronionego krajobrazu	369	6 597,1	21,10	73	2 016,6	33,17
OGÓLEM	x	9 162,7	29,30	x	2 455,9	40,40

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [19]

Największy odsetek powierzchni zajmowanej przez obszary chronionego krajobrazu w stosunku do powierzchni ogólnej danej jednostki administracyjnej obserwuje się w województwach, których jedynie fragmenty weszły w skład ZPP: toruńskim (87,7% terenu województwa położonego w granicach regionu) oraz siedleckim (71,1%). Zdecydowanie inaczej powyższa relacja kształtuje się w Łomżyńskim, gdzie ochronie w tej formie podlegało 9,8% terytorium województwa. Podobnie przedstawia się sytuacja w odniesieniu do parków krajobrazowych – w 1996 r. zajmowały one od 15,9% (woj. toruńskie) do 1,1% (woj. łomżyńskie) ogólnej powierzchni. Jak już wcześniej wspomniano, omawiane kategorie obszarów chronionych nie występowały w województwie ostrołęckim. Największym w regionie obszarem chronionego krajobrazu jest OChK Województwa Olsztyńskiego (w 1996 r. zajmował on powierzchnię 416 882,7 ha), naj-

¹ W regionie ZPP znajdują się jedyne w Polsce miejsca łęgowe bekasika, dubelta i biegusa zmiennego, zlokalizowana jest tu także większość krajowej populacji bociana czarnego i ptaków drapieżnych [15, s. 3].

mniejszym – OChK Wzniesień Górowskich (586,0 ha; woj. elbląskie). W zbiorowości parków krajobrazowych stwierdzono mniejsze dysproporcje, maksymalna powierzchnia parku wynosiła bowiem 71 244,6 ha (PK Puszczy Knyszyńskiej; woj. białostockie), minimalna – 3 475,7 ha (Mazowiecki PK; woj. siedleckie).

W 1996 r. odsetek powierzchni wszystkich parków narodowych i rezerwatów przyrody zlokalizowanych w ZPP prawie dwukrotnie przewyższał średnią dla pozostałej części Polski. Rozkład przestrzenny tej kategorii obiektów był także zróżnicowany. Cztery parki narodowe zlokalizowane były w granicach trzech województw: białostockiego (22 847,9 ha), łomżyńskiego (46 624,0 ha) i suwalskiego (22 725,4 ha). Rezerваты przyrody natomiast zajmowały od 0,07% (woj. ostrołęckie) do 1,68% (woj. elbląskie) powierzchni jednostek administracyjnych wchodzących w skład ZPP. Ochroną rezerwatową objęte są w przeważającej części najcenniejsze przyrodniczo obszary leśne. W omawianym regionie obiekty tego typu zajmowały 18 834,3 ha gruntów, co stanowiło 43,2% terytorium rezerwatów leśnych w Polsce. Ponadto znalazło się tu 69,7% krajowej powierzchni rezerwatów wodnych, 45,1% – rezerwatów faunistycznych oraz 29,5% – florystycznych. Należy dodać, iż w ramach parków narodowych i rezerwatów przyrody ZPP 9 339,5 ha gruntów podlegało ochronie ścisłej.

W kolejnych latach obserwuje się systematyczne doskonalenie i rozwój systemu obszarów chronionych północno-wschodniej Polski. Zakłada się, iż podstawową zasadą przestrzennej ochrony musi być dążenie do łączenia sieci powiązań przyrodniczych ZPP z układem ponadregionalnym, krajowym, przygranicznym i europejskim [13, s. 85]. Docelowo system obszarów chronionych regionu ZPP powinien nawiązywać do koncepcji Europejskiej Sieci Ekologicznej *ECONET* [9, s. 14-15], co oznacza w praktyce objęcie różnymi formami ochrony około 50% jego terytorium.

4. Gospodarowanie zasobami przyrodniczymi na obszarach chronionych

W odniesieniu do poszczególnych kategorii terenów chronionych dopuszczalne są różne formy użytkowania zasobów środowiskowych. Obserwowane zróżnicowanie wynika właśnie z odmiennego rygoru prawnego przypisanego danemu obszarowi. I tak, największe ograniczenia w korzystaniu ze środowiska przyrodniczego, w tym dotyczące prowadzenia działalności gospodarczej, mają miejsce w rezerwach ścisłych, a najmniejsze – na obszarach chronionej krajobrazu (tabela 2).

Podstawowym celem realizowanym w **rezerwach przyrody** jest stworzenie występującym tam gatunkom odpowiednich warunków do permanentnego trwania poprzez zapewnienie ochrony różnorodności genetycznej w biocenozach i ekosystemach. Według skali obowiązujących ustawowo ograniczeń wśród omawianej kategorii obiektów można wyróżnić rezerваты o charakterze ścisłym oraz częściowym. Działalność człowieka, w ograniczonym zakresie, dopuszczalna jest w zasadzie jedynie w obiektach drugiego typu. W rezerwach ścisłych mogą i powinny być prowadzone wyłącznie badania naukowe oraz, pod pewnymi warunkami, dydaktyka specjalistyczna. Natomiast głównym, obok nauki i dydaktyki, kierunkiem użytkowania rezerwatów częściowych jest turystyka krajoznawczo-edukacyjna, realizowana w formie ich zwiedzania. Zgodnie z obowiązującym prawem nie ma bowiem możliwości na zagospodarowanie turystyczne tej kategorii obszarów chronionych w zakresie komunikacji, bazy noclegowej, żywienia i towarzyszącej. W rezerwach o charakterze częściowym dopuszcza się także dalsze użytkowanie rolnicze enklaw, na terenie których przed wprowadzeniem przepisów ochronnych istniały już pewne formy gospodarki rolnej. Służy ono między innymi za-

chowaniu cennych, ukształtowanych pod wpływem działalności człowieka ekosystemów, niekiedy ma także znaczenie kulturowe.

TABELA 2
Zakres dopuszczalnej działalności gospodarczej na obszarach chronionych

Wyszczególnienie	Rezerwy przyrody*	Parki narodowe	Parki krajobrazowe	Obszary chron. krajobrazu
Turystyka kwalifikowana	(-)	(+)	+	+
Turystyka masowa	-	-	(+/-)	+
Turystyczna baza noclegowa	-	-	(+/-)	+
Gospodarka leśna	-	-	(+/-)	(+)
Gospodarka rolna	(enklawy roln.)	(enklawy roln.)	(+/-)	(+)
Przemysł	-	-	-	(-)

* Uwaga: W rezerwach o charakterze ścisłym wykluczone są jakiegokolwiek formy ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze

- zasadnicze ograniczenia
- () ograniczenia
- + dopuszczalna większa skala działalności

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [4, s. 93]

Prawne ograniczenia działalności człowieka w **parkach narodowych** są zbliżone do obowiązujących w rezerwach i tak jak tam, zależą od poziomu ochrony (ściśła czy częściowa). W parkach priorytetem jest również działalność ochronna, naukowa i dydaktyka specjalistyczna. Mają one także być udostępniane dla kwalifikowanej turystyki (pieszej, narciarskiej, rowerowej) po odpowiednio wyznaczonych szlakach, przy czym lokalizację bazy noclegowej i innych usług turystycznych zaleca się poza granicami chronionych obiektów.¹ Podobnie jak w rezerwach przyrody inne formy turystyki (np. biwakowanie, wypoczynek i rekreacja itp.) nie powinny tu mieć miejsca. Wyjątkowo niektóre z dziedzin turystyki i sportu dopuszcza się w parkach, jeśli poza terenem chronionym nie ma w kraju warunków do ich uprawiania oraz po sformułowaniu odpowiednich rygorów, którym muszą podlegać.

Na obszarach parków narodowych w relatywnie większym zakresie jest obecna gospodarka rolna. Wprawdzie do końca lat 70. w omawianych obiektach wyeliminowano lub poważnie ograniczono ten rodzaj działalności gospodarczej, jednakże w granicach parków powstałych w latach 90. ponownie znalazły się grunty użytkowane rolniczo, stanowiące własność prywatną. Rolnictwo jest na ogół postrzegane jako istotne utrudnienie w realizacji funkcji ochronnej – dąży się wówczas do wprowadzenia zakazu rolniczego użytkowania ziemi. Z drugiej jednakże strony na niektórych terenach parkowych uprawa roślin czy chów zwierząt są wręcz pożądane, np. w celu utrzymania różnorodności biologicznej, walorów krajobrazu.

Spośród ograniczeń zawartych w artykułe 37 Ustawy o ochronie przyrody [17] przy powoływaniu obu wyżej omawianych kategorii obszarów chronionych ustawodawca wybiera z reguły także ograniczenia lub zakazy dotyczące gospodarki rybackiej, prowadzenia działalności przemysłowej oraz:

¹ W wyjątkowych przypadkach uzasadnionych rzeczywistymi potrzebami turystyki wewnątrz parku mogą funkcjonować pojedyncze schroniska służące turystom znajdującym się na szlaku [12, s. 59].

- działalności handlowej – wyjątkiem jest sprzedaż w schroniskach turystycznych czy obiektach administracji parku materiałów informacyjnych, pamiątek i niezbędnych artykułów spożywczych, kosmetycznych itp.,
- transportu – dąży się zarówno do całkowitej eliminacji tzw. transportu zewnętrznego, nie związanego z funkcjonowaniem parku, jak i ograniczenia do niezbędnego minimum przewozów osób i rzeczy w obsłudze działalności ochronnej (używane tu środki transportu powinny cechować się niską uciążliwością dla środowiska pod względem wydzielanych spalin i hałasu);
- gospodarki leśnej – drewno pozyskuje się jedynie w trakcie zabiegów pielęgnacyjno-hodowlanych lub usuwania skutków klęsk żywiołowych (np. wiatrołomów)¹.

Stosunkowo mniejszy reżim ochronny panuje w **parkach krajobrazowych**. Jednym z istotnych wyróżników tej kategorii obszarów w relacji z parkami narodowymi i rezerwatami jest fakt, że grunty rolne, leśne i inne nieruchomości zlokalizowane w granicach danego obiektu pozostawia się w gospodarczym użytkowaniu. W ramach popularyzacji i upowszechniania wartości przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych należy tu prowadzić edukację ekologiczną i rozwijać różne formy turystyki. Poważniejszym ograniczeniem w parkach krajobrazowych podlega głównie działalność przemysłowa. W zasadzie tylko w obrębie jednostek osadniczych dopuszcza się funkcjonowanie niewielkich zakładów przemysłowych, pod warunkiem zachowania wymogów określonych ocenami oddziaływania na środowisko. W sprzeczności z funkcją ochronną pozostaje także intensywne korzystanie z zasobów środowiskowych w ramach prowadzenia takiej działalności gospodarczej, jak np. intensywne pozyskiwanie drewna czy wielkotowarowe formy gospodarowania w rolnictwie. Powyższa uwaga odnosi się także do nadmiernych odwodnień terenów oraz zbyt intensywnego rozwoju osadnictwa, komunikacji i infrastruktury technicznej [12, s. 93].

Utworzenie parku krajobrazowego jest tożsame z wprowadzeniem na danym obszarze obowiązku prowadzenia racjonalnej gospodarki leśnej, w której cele produkcyjne nie są sprzeczne z nadrzędnym celem tej kategorii obiektów i nie odgrywają pierwszoplanowej roli. Podstawowe reguły użytkowania lasów wiążą się z koniecznością powszechnej ochrony zasobów leśnych, ich uzupełniania i powiększania oraz przebudowy drzewostanów zniekształconych [11]. Wśród innych ogólnie obowiązujących w kraju zaleceń dotyczących gospodarki leśnej na szczególne podkreślenie zasługują następujące [16, s. 186-189]: zachowanie różnorodności biologicznej, utrzymanie zdrowia i żywotności ekosystemów leśnych, ochrona zasobów glebowych i wodnych w lasach, utrzymanie i wzmacnianie długofalowych i wielostronnych korzyści społeczno-gospodarczych płynących z lasów. Należy dodać, iż bardzo istotne jest określenie funkcji poszczególnych części lasów parkowych (ochronnej, turystycznej, klimatycznej, krajobrazowej) i dostosowanie do tych funkcji odpowiednich zasad gospodarowania [10, s. 145-146].

W gospodarce rolnej prowadzonej na omawianych obszarach podstawową prawidłowością powinna być ochrona gruntów rolnych, w tym m.in. niedopuszczanie do ich przekazywania na cele nierolnicze i nieleśne oraz do rozdrabniania gospodarstw rolnych²; zapobieganie procesom degradacji gruntów, dostosowanie struktury zasiewów do lokalnych warunków przyrodniczych. Obowiązujące ograniczenia w rolniczym wykorzysty-

¹ W 1996 r. lasy zlokalizowane w parkach narodowych dostarczyły 192,0 dm³ drewna, co stanowiło około 0,9% ogółu pozyskanego drewna w kraju.

² Rodzi się niebezpieczeństwo zintensyfikowania rozproszonej zabudowy, co niekorzystnie wpływa na walory krajobrazowe.

waniu zasobów środowiska dotyczą przede wszystkim stosowania chemicznych środków plonotwórczych, upraw monokulturowych, a także lokalizacji dużych ferm hodowlanych i obiektów szklarniowych.

W odniesieniu do turystyki realizowanej na obszarach parków krajobrazowych formułowane ograniczenia są bardzo zróżnicowane, co wynika z dużej przyrodniczej i kulturowo-historycznej różnorodności tego rodzaju obiektów. Postuluje się kształtowanie stosunkowo ścisłych relacji między zasadami turystycznego użytkowania a [12, s. 92]:

- wielkością parku:
 - małe i średnie parki powinny być przeznaczone wyłącznie do ekstensywnego użytkowania turystycznego,
 - w parkach o dużej powierzchni celowe jest wydzielenie trzech stref użytkowania – ekstensywnego, skoncentrowanego i osadnictwa wypoczynkowego;
- typem parku:
 - w parkach typu leśnego planowanie i realizacja funkcji turystycznej powinny opierać się na uwarunkowaniach wynikających z kategorii leśnych obszarów rekreacyjnych¹,
 - w pozostałych typach obiektów dopuszcza się rozwój turystyki pobytowej oraz rozbudowę bazy noclegowej.

Z punktu widzenia możliwości gospodarowania na terenach parków krajobrazowych bardzo istotny jest ustawowy obowiązek sporządzania tzw. planów ochrony. Muszą je także posiadać parki narodowe i rezerwy przyrody. Dokumenty te zastąpiły opracowywane wcześniej plany urzędzenia gospodarstwa rezerwatowego, w których treści dominowała problematyka leśna – obejmują swoim zakresem całość zagadnień dotyczących chronionych fitocenoz (zbiorów różnych ekosystemów) oraz zasobów kulturowych i zagospodarowania przestrzennego. Należy zaznaczyć, że o ile w przypadku parków narodowych i rezerwatów plany ochrony zawierają głównie ustalenia ochronne, to w odniesieniu do parków krajobrazowych, oprócz podstawowych zasad ochrony zlokalizowanych tu zasobów środowiskowych, szeroko uwzględniane powinny być preferowane kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru.

Na **obszarach chronionego krajobrazu** stosowane są relatywnie najbardziej liberalne rygory ochronne. Restrykcje sprowadzają się jedynie do zakazu lokalizacji przemysłu negatywnie oddziałującego na środowisko oraz eliminacji innych uciążliwych dla otoczenia form gospodarowania, np. intensywnego pozyskiwania drewna, nadmiernego rozwoju komunikacji, osadnictwa i zgęszczenia ciągów infrastruktury technicznej. Preferowane są tu natomiast inwestycje turystyczne, budownictwo letniskowe przy zachowaniu regionalnego stylu architektonicznego i w obrębie istniejących jednostek osadniczych. Popiera się również wprowadzanie rolnictwa proekologicznego – podobnie jak na pozostałych kategoriach terenów chronionych. Ponadto zalecane jest zwiększanie stopnia lesistości oraz liczby zbiorników wodnych. Zgodnie z ustawową definicją, użytkowanie obszarów chronionego krajobrazu powinno zapewnić stan względnej równowagi ekologicznej systemów przyrodniczych (art. 26 Ustawy o ochronie przyrody).

W rolnictwie wymóg zapewnienia stabilności środowiska oznacza obowiązek utrzymania odpowiedniej proporcji pomiędzy ekosystemami (rolniczym i pozostałymi),

¹ Wyróżnia się następujące kategorie: 1) obszary zamknięte dla ruchu turystycznego, 2) obszary rozproszonego ruchu turystycznego, 3) obszary masowego ruchu turystycznego.

ochronę gleby, wody i użytków ekologicznych zlokalizowanych w obrębie gospodarstwa, a także właściwego kształtowania krajobrazu rolniczego (np. wprowadzanie zadrzewień i zakrzewień śródpolnych). Wiąże się to z ograniczeniem poziomu intensywności rolniczego użytkowania ziemi, w szczególności: nawożenia mineralnego, stosowania pestycydów, bezściółkowego chowu zwierząt, wprowadzania monokultur na dużych obszarach. W gospodarce leśnej prowadzonej niedopuszczalne jest przekraczanie etatów cięć rębnych, zakładanie plantacji drzew szybko rosnących, stosowanie środków chemicznych w hodowli i ochronie lasu.¹ Poza tym lasy na omawianych obszarach pełnią na ogół funkcję produkcyjną i korzystanie z ich zasobów oparte jest na wcześniej wymienionych zasadach ogólnie przyjętych w gospodarstwach leśnych. Bardzo szerokie możliwości rozwoju turystyki na obszarach chronionego krajobrazu są z kolei ograniczone koniecznością uwzględniania potrzeb miejscowej ludności, warunków przyrodniczych, realizowanych innych funkcji (rolniczej, leśnej, osadniczej) oraz przede wszystkim – wymogów ochronnych. Stąd też stopień wykorzystania i zagospodarowania turystycznego danego obiektu musi być określony zarówno w sensie przestrzennym, jak też ilościowym, jakościowym i czasowym [12, s. 102-105].

Wszystkie podmioty gospodarujące na obszarach chronionych w swoim działaniu powinny również uwzględniać ograniczenia prawne wynikające z ogólnych przepisów ochronnych. W prawie środowiskowym wśród obowiązków adresowanych do podmiotów gospodarczych można wyróżnić następujące [6, s. 164-168]:

- obowiązek racjonalnego gospodarowania zasobami przyrody, polegającego na korzystaniu z nich tylko w zakresie uzasadnionym interesem społecznym, zapewnieniu pierwszeństwa przedsięwzięciom umożliwiającym oszczędne wykorzystywanie tych zasobów (w szczególności poprzez powtarzne lub wielokrotne używanie) oraz niepogarszaniu stanu środowiska;
- obowiązek przestrzegania norm dopuszczalnych obciążeń środowiska indywidualnie ustalonych dla danego podmiotu lub urządzeń, którymi się on posługuje;
- obowiązek prowadzenia pomiarów uciążliwości przenikających do środowiska;
- obowiązek budowania lub instalowania urządzeń chroniących środowisko oraz zapewnienia ich sprawnego funkcjonowania i ciągłej eksploatacji;
- obowiązek stosowania technologii i rozwiązań technicznych stwarzających jak najmniejsze zagrożenie lub uciążliwości dla środowiska, w szczególności technologii małodopadowych i bezodpadowych;
- obowiązek przywracania zdegradowanych elementów środowiska do właściwego stanu;
- obowiązek zapewnienia ekologicznego bezpieczeństwa wyników działalności produkcyjnej;
- obowiązek przedstawiania na żądanie właściwego organu oceny oddziaływania na środowisko;
- obowiązek dbałości o walory przyrodnicze i krajobrazowe środowiska.

Przestrzeganie powyższych wymogów jest, w myśl przepisów ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska, powszechnym obowiązkiem pracowniczym, a za należytą organizację działań w tym zakresie szczególną odpowiedzialność ponosi kierownik danej jednostki organizacyjnej.

¹ Podobnie jak w obrębie pozostałych kategorii obszarów chronionych.

5. Podsumowanie

Wielofunkcyjność środowiska przyrodniczego w procesach gospodarczych i pozagospodarczych jest jego szczególną cechą. Środowisko warunkuje produkcję rolniczą, leśną i rybacką, w dużym stopniu określa warunki wzrostu gospodarczego poszczególnych krajów. Ponadto wywiera ono wpływ na zdrowie i samopoczucie człowieka, kształtując m.in. przestrzeń rekreacyjną niezbędną do prawidłowego rozwoju, zarówno poszczególnych jednostek, jak i całego społeczeństwa. Te same zasoby przyrody mogą pełnić różne funkcje, mogą służyć realizacji wielu potrzeb, celów i zadań jednocześnie – mają wiele wartości użytkowych (danej wartości użytkowej jest przypisana określona funkcja wykorzystywania danego zasobu). Liczba wartości użytkowych jest teoretycznie nieograniczona – systematycznie wzrasta wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym. Niemniej zwraca się uwagę na fakt, iż na ogół jedynie systemy naturalne lub częściowo naturalne pozwalają na swobodną zmianę sposobu użytkowania. W przypadku znacznych przekształceń środowiska liczebność alternatywnych sposobów zagospodarowania zostaje ograniczona, bądź też potencjalne zmiany są w dużym stopniu utrudnione [3, s. 26-27]. Stąd też, wraz z upływem czasu, zmieniają się wzajemne stosunki poszczególnych form wykorzystywania określonych wartości użytkowych środowiska ewoluując od relacji komplementarnych, poprzez neutralne, do coraz bardziej konkurencyjnych. Konkurencja dotyczy nie tylko form wykorzystywania zasobów przyrody, lecz także różnych użytkowników środowiska widzących odmienne możliwości zagospodarowania zasobów.¹

W światowych strategiach ochrony środowiska, ekologicznych ruchach społecznych oraz polityce gospodarczej wielu państw, coraz wyraźniej jest widoczne przeniesienie nacisku z ochrony przyrody i jej zasobów biotycznych na antropogenne aspekty ochrony środowiska przyrodniczego jako środowiska życia człowieka. Można również zaobserwować ewolucję definicji obszarów chronionych, zmienia się np. pojęcie parku narodowego, który jest obecnie definiowany jako obszar chroniony zarządzany głównie dla ochrony ekosystemu. Podkreśla się przy tym, iż człowiek jest nieodłącznym składnikiem ekosystemów. Stąd też zaznacza się tendencja do szerokiego włączania stref chronionych do obszarów gospodarczych, a także stopniowego likwidowania ograniczeń lokalnej przedsiębiorczości.

Literatura

1. Borkowska M., Cieśluk A., Poskrobko B.: *Organizacja systemu zarządzania ochroną środowiska w Polsce*. Dział Wydawnictw i Poligrafii PB. Białystok 1998.
2. Czubiński Z., Gawłowska J., Zabierowski K.: *Rezerwaty przyrody w Polsce*. Studia Naturae. Seria B. 1977, nr 27.
3. Dosmann R.F., Milton J.P., Freeman P.H.: *Ekologiczne podstawy rozwoju ekonomicznego*. PWN. Warszawa 1980.
4. Dubel K.: *Uwarunkowania przyrodnicze w planowaniu przestrzennym*. Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok 1998.
5. *Environmental Data Raport 1991-1992*. UNEP, WWF 1991.
6. Górka K., Poskrobko B., Radecki W.: *Ochrona środowiska. Problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*. Wyd. III. PWE, Warszawa 1998.

¹ Szeroko pisze o tym M.S. Kostka [7, s. 65-66, 107, 124-128, 138-140, 148-150].

7. Kostka M.S.: *Teoria renty gruntowej a gospodarowanie zasobami przyrody*. Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku. Białystok 1987.
8. Kozłowski S.: *Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki przestrzennej Polski*. Ossolineum, Wrocław 1983.
9. Liro A. [red.]: *Koncepcja krajowej sieci ekologicznej ECONET-Polska*. Fundacja IUCN Poland. Warszawa 1995.
10. Łonkiewicz B.: *Waloryzacja funkcji lasu w planie ogólnym nadleśnictwa* [w:] Zielony R. [red.]: *Kierunki ochrony przyrody w lasach zagospodarowanych*. Fundacja Rozwój SGGW. Warszawa 1995.
11. *Ogólne zasady zagospodarowania lasów wchodzących w skład parków krajobrazowych i obszarów chronionego krajobrazu*. Lasy Państwowe. Naczelny Zarząd Lasów Państwowych. Instytut Badawczy Leśnictwa. Warszawa 1988.
12. Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M.: *Przyrodnicze obszary chronione. Możliwości użytkowania*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej. Warszawa 1996.
13. Proniewski M. [red.]: *Uwarunkowania i kierunki rozwoju obszaru funkcjonalnego „Zielone Płuca Polski”*. RCSS BRR w Białymstoku. Białystok 1997.
14. *Rocznik statystyczny województwa 1997*. GUS, Warszawa 1997.
15. *Strategia przestrzennego zagospodarowania obszaru funkcjonalnego „Zielone Płuca Polski”*. Streszczenie. NFOŚ – Zakład Usług Ekologicznych „ZPP”, Suwałki 1994.
16. Szempliński A.: *Zagadnienia ochrony przyrody i środowiska w aktualnej instrukcji urządzania lasu* [w:] Zielony R. [red.]: *Kierunki ochrony przyrody w lasach zagospodarowanych*. Fundacja Rozwój SGGW. Warszawa 1995.
17. Ustawa o ochronie przyrody. Dz. U. z 1991 r., Nr 114, poz. 492.
18. *Żałożenia polityki regionalnej obszaru funkcjonalnego „Zielone Płuca Polski”*. NFOŚ – Zakład Usług Ekologicznych „ZPP”, Białystok – Łomża – Olsztyn – Ostrołęka – Suwałki 1991.
19. *Zielone Płuca Polski w liczbach*. Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 1997.

mgr Artur BOŁTROMIUK

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Ekonomiczny